

Գ. Գ. ԱՎԱԳՅԱՆ

ՊԼԱՍՄԱԿԱՆ ՏՎՅԱՆՆԵՐ ՄՈՐԵԼԻԻ ԻՎ ՆՐԱ ՎՆԱՍՈՒՄՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մորելի միշտ էլ հանդիսացել է համաճարակների, աղետների, սովի, թշվառությունների ու արհալիրքների նույնիսկ ոտանձին դավառների բնակչության գաղթի պատճառ, թերևս զրոնով պետք է քաջատրի ալն հանդամանք, որ մորելը մեր մոզոյրդի հոգեք մշակովթի մեջ պեռես հին մամաններից հատուկ տեղ է գրավել:

Մորելի հասկացողությունը տարբեր ժամանակներում տարբեր դավառներում ունեցել է իր տարբեր արտահայտությունը, ինչպես օրինակ՝ մորյախ, մարախ, մեկխ, մելախ, ճեմրառ, ջորլախ, չերիկ, չեփիկ, կիտուր և այլն: Էներջիններս մինչև այժմ էլ դործ են ամրում որոշ վայրերում: Սակայն դրականություն մեջ ամենից շատ հանդիպում ենք մորելի, մարախ ձեռն, որն ըստ Սեռոյանի սկիզբ է առել պարսկերեն «madax» բառից, որ նշանակում է մորել:

Հայաստանում մորելի մասին ամենահին տեղեկությունները վերաբերում են 7-րդ դարին մեր թվականությունից առաջ՝ Ասորական Սարգոն II թագավորի կողմից Ուրարտուի դեմ կողմակիցված 8-րդ արշավանքի կապակցությամբ¹:

Մեկ հալանի տվյալների համաձայն, մորելի և նրա պատճառած քնանների մասին առաջին դրավոր տվյալները, որոնք վերաբերում են 989—1071 թվականներին հանդիպում ենք պատմիչներից՝ Լաստիվերտյու² և այլ գրիչների մոտ 1178, 1192, 1222, 1251, 1252 թվականներին^{3, 5, 6, 7}:

Կիրակոս Դանձակեցին իր «Պատմություն հայոց» գրքում մորելի հարցին հատուկ դրախ է նվիրել, որը կոչվում է «Ալն մորելի մասին, որ եկել էր մեր երկիրը»:

«Հայոց 701 (ներկա թվականության 1252) թվականին այնպիսի քանակությամբ մորել եկավ մեր երկիրը բռնեց, որը երկինքն այնպես ծածկեց, որ արեգակի լույսը չէր թափանցում, և որի հետևանքով ոչինչ չէր երևում: Նրանք ուտում լավում էին ոչ միայն կանաչ բույսերը, այլև աղբը, հողը, այն ամենն ինչ նրանց արամադրության տակ էր: Նրանք մտնում էին երդիկից և

¹ Дьяконов, Ассирио-авионский источ. по истории Урарту, № 49 (167сл.), Вост. древ. ист., 1954, № 2, 326—328.

² Պատմություն Արիստակեսայ Է., Լաստիվերտյու, Թիֆլիս, 1912, էջ 701:

³ Վ. Հակոբյան, 1950, Մանր ժամանակագրություններ 13—18 դդ., հ. 2, էջ 59:

⁴ Դ. Հովսեփյան, 1951, Հիստորիա և ձեռագրաց, էջ 529—530:

⁵ Վ. Հակոբյան, 1951, Մանր ժամանակագրություններ 13—18, հ. 1, էջ 39:

⁶ Նույն տեղում, 1951, հ. 1, էջ 12:

⁷ Նույն տեղում, 1956, հ. 2, էջ 140:

⁸ Կիրակոսի Դանձակեցու «Պատմություն հայոց», էջ 336—348, Թիֆլիս, 1909:

դոնից, եթե վերջիններս բաց էին լինում, ալն ժամանակ ահ ու սարսույթ էին թողնում տուն բնակիչների վրա: Իրա հետեանքով հացի պակաս և մեծ գոլորտություններ եղան՝ երբ մոտեցավ ձմեռը նաև ձու գլեց երկրի վրա և մեռավ, որի հետևանքով ալն նեխվեց և երկրի վրա ամենուրեք, վատ հոտ սփռվեց: Եվ 702 (1253) թվականի գարնանը մորեխի ձվերից զույլս եկան թրթուրներ պնդիսի խոտոթյամբ, որ ծածկեցին մեր երկրի հողն ու քարերը, բուսականությունը, իսկ երեկոյան ժամերին նրանք միմյանց վրա հավաքվելով բլրաձև կուտակումներ էին առաջացնում, ապա սկսում էին ուտել ամեն ինչ: Խաղիկ մորեխից փրկվելու համար, որոշեցին թողնել իրենց հայրենի երկիրը և զնալ սառը երկրներ, որտեղ կպանեին ապրուստի միջոցներու եվ որովհետև չբացվա Ապանիսի, Պարսկաստանի և Խաղաղության գալաները նույնպիսի գոլորտություն մեջ էին գտնվում, ուստի չգիտեին ինչ անել մորեխի ալը պատռահախցի ազատվելու համար կամ ում գիմել, որովհետև փրկվին մորեխի արհամիրքից: Ալն ժամանակ մարդիկ սկսեցին խնդրել ամենապարզ ձևով, որը իր բնական ստեղծել էր ալը մորեխի պատռահախցի, ինքն էլ վերջացնի՝ մարդկանց ազատելով մորեխի արհամիրքից:

Ահա ալը ժամանակ մանր հավերթի պիտակների բաղմոթյան եկավ, որին սառը էին անվանում, մորեխներին շրջապատեցին և սկսեցին ոչնչացնել ախպես, որ ոչ մի հատ չմեռա ալիս:

Ի դեպ պետք է նկատել, որ պիտակներ և հավերթի ասելով Դանձակեցին, ըստ մեր ենթադրություն, նկատի ունի սարյակներին, որոնք մորեխի մասսալական ձևով երևան գալու հետ միասին նույնպես մեծ քանակությամբ հանգես են դալիս:

Հետաքրքիր ձևով է նկարագրում 1314 թվականին գրիլ Սարգիսը՝ ևս գրում է՝ «Շենց ալս տարի սաստիկ մորեխ եկավ մեր երկրի վրա, որպիսին մեր ժամանակներում ոչ ոք չէր տեսել, ինչպես և ոչ ոք չէր պատմել, որովհետև 10 օրվա ճանապարհը անցնում էր մեկ օրում և նրանք 41 օրում ախլաքան շատ եկան, որ լեղվով պատմել և կամ զրավոր կերպով նկարագրել մորեխի անթիվ բաղմոթյունը գովար էր և անհնար, որովհետև նրանք հեծյալների նման ցերեկը գնում էին, իսկ գիշերը իջեաճում, և ախպես էր լինում, որ վաղ առավոտյան արևը ծագելուն պես արևի շողերն ընկնելով նրա վրա՝ ալն նմանվում էր տեղացող սաստիկ ձյունի կամ անձրևի, որ մարդ չէր կարողանում որոշել նրանց բարձրությունը, իսկ խոտոթյունն ախլաքան էր, որ մինչև իսկ արեգակի դուրսն էր փոխում: Թուխիս ձայն էր հանում ինչպես գետի խաղաց, արագությունը իրրի քամի էվ մարդկանց վրա ախպիսի գառը՝ ողորդի տպավորություն էր թողնում, որ մարդիկ հիստիկալիվա իրենց երևան էին մեծում, գտնադին լաց էին լինում, իրենց գլխին մոխիր էին լցնում, ոտակալն ոչ մի փրկության հույս չունեին, դա նրանք համարում էին իրենց համար, որպես մեծ պատռահախցի:

1316, 1318, 1374 թվականներին տարբեր գրիչներ^{1,2,3} հայտնում են,

¹ Դորձը առաջելոց 133, և. հալ. տեղից, 483 (72) Դրիշ՝ Սարգիս վայր Թուրքիայում:

² Ա. Կոստյան 137, Վենա. 101 ցուց. հալ. Ա. էլ 171—170, գրիչ հովհաննես, վայր հարյայ գետ: Դանձակներ գյուղ:

³ Վ. Հալգոբյան, 1937, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 891:

⁴ Մարգարեությունը երեմիայի 631, Փիթղ. 6223, էջ 187, (հայկավանք) գրիչ՝ Նահապետ:

թի ինչպես մոթերի Հայաստանի շատ դավաճաների, ինչպիսիք են Բառենը, Կերջանը, Խոզաուրը, Տորուտաիր և ուրիշ շատերը, այնպիսի վնասներ է հասցրել, որ դադարել է ամեն տեսակի աշխատանքը, իսկ Աթթամարի գրիչներինց Կարապետը՝ Լանկ-Խեմուրի ներխուժումը Հայաստան համեմատում է մոթերի մեծ քաղաքային հետ:

Մոթերի մասին են հիշատակում նաև Գրիգոր Տաթևացին¹ (1397) Մատթևոս Զուգայեցին² (1399—1411 թթ.):

Ոմն Ռատանցի գրիչը՝ գրում է՝ «1401 թվականին մոթերը երևաց սաստիկ և թանձր խոտթյամբ: Մոթերը գեղին է թեյան էր, գաշտի թմրերին հաժասար շերտով նստած, դա գարնանը՝ համարձման տոն օրին էր: Ես թույլ վանա ծովի վրայով, որի պատճառով թավովեց մոլոր և ոչնչացավ, որին ալիքները ափ հանեցին: Օգիկգրում մոթերի կուլերը նման էին ալավզի շեղջերին, նրա նեխվելու հետևանքով ափից անցնելիս մարդիկ զոլում, ձանձրանում էին»:

Գրիչներ՝ Զաքարիան³ և Յովաննես⁴ հիշատակում են, որ 1401 թվականին թամուրցիները և մոթերը միաժամանակ հասան մեր երկիրը, որի հետևանքով ամեն ինչ խիստ թանկացավ և ոչինչ չէր ճարվում, մոթերը քաղաքով դավաճներ ավերեց:

1419 թվականին գրիչ Գրիգորը գրում է՝ «այն տարին մոթերը եկավ մեր երկրի վրա արեկյան կողմից և խիստ կերպով ծածկեց սար ու գաշտ, լեռներ, ձորեր, Սալմաստից մինչև Արզրում և կերավ մարդկանց աշխատանքի պտուղները, որի հետևանքով առաջացավ սաստիկ նեղություն և քաղց»:

Եուրն թվականի մասին նշում է նաև գրիչ Ստեփաննոսը⁵:

Այդ թվականի վերաբերյալ ավելի մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Թումա Մինասենցը, որը գրում է՝ «1919 թվականին արեղ (օգոստոս) ամսի 21-ին մոթերը հետո էլ կանխձը եկան մեր երկիրը, երբ բերքը կտահա հաճախվում էր: Երկիրը զրկվեց սերմից, այն սասանեցրեց և ամբողջ մարդկանց տառապանքների մասնեց»:

Եուրն Խ. Մինասենցը⁶ գրում է՝ «Ծովի ավազի շուրջ մոթերը եկավ, դա հնձի ժամանակ էր բերքի մի մասը կերավ, մի մասը մնաց: Սակայն մոթերներն այնքան սերմ ցրեցին (այսինքն ձու ցրեցին—Գ. Ա.) երկրով մեկ, որ հաջորդ տարին այնքան շատ մոթերներ գուրա եկան, որ ամբողջ

¹ Ճառերտիր 723 Մարտուգ. ցույց. Աղուլիսի 26, Արարատ, 1911, էջ 760—763, գրիչ՝ Կարապետ, վայր Աթթամար:

² Գ. Տաթևացի. Կիրք քաղաքության, «ձմունք» հատոր, 1710 թվին, էջ 110:

³ Բանբեր Մատենադարանի, 1936, ԱՅ 3, է. Քաչիկյան, Մատթևոս Զուգայեցու կյանքն ու գործնեությունը, էջ 37—81:

⁴ Փողոմսու, 1, Երևան, 5767 Ոմն Ռատանցի:

⁵ Ա. Լուսարան, 2, Երևան, 4223, գրիչ՝ Զաքարիայ, վայր՝ Հիլան քաղաք:

⁶ Մարտուգ 13, Երևան, 898, գրիչ՝ Մոնանես, վայր՝ Ի զավառի Խիզան քաղաք:

⁷ Ա. Լուսարան 218, Երևան, 3711, գրիչ՝ Գրիգոր, վայր Օխյան վանք:

⁸ Ճառերտիր 247, Փերդ Եստ. 59—60, վարազ և Երևան, 3790 գրիչ՝ Ստեփաննոս, վայր՝ Ռչատուր, Տաշոզ վանք:

⁹ Ա. Լուսարան, 269, Երևան, 5514, գրիչ՝ Թումա-Մինասենց, վայր՝ Աղթամար:

¹⁰ Ա. Լուսարան, 100, Երևան, 6324, գրիչ՝ Թումա-Մինասենց, վայր՝ Աղթամար:

կրկիրը ավերման ենթարկեցին՝ գեոսո բերքը չհասած կերան ամեն մի բույսը:

Անհալտ գրիչը¹ առում է՝ «առա 7 տարի է ինչ մորեխն ավերում է մեր եղկիրը և 4 տարի էլ գեոսո կա, որ մորեխ լինի»: Իսկ Գրիգոր Ախալցխեցին² նույն 1120 թվականին պրեթե նույնանման մտքեր է արտահայտում մորեխի մասին:

Գրիչ Թումա Սպատկերտեցին 1123 թվականին գրում է՝ «մեր երկիրը եղավ մորեխ, խառնեմ, որը կոչո էր և դրանց հետ էլ ինչ որ խառը բաներ: Առաջին տարին եկան թեալորները և սերմեր ցանկցին (այսինքն ձվեր գրեցին—Գ. Ա.), իսկ մյուս տարին դարձան հղանակին յոտականություն անելու հետ միասին դուրս եկան նաև մորեխները և ծածկեցին ձորերը, դաշտերը և սարերի գոպաթները»:

Ըստ գրչի տվյալների, այդ երևույթը իր ժամանակին համարվում էր ամբողջ դաշտերի տափալանությունը, որոնք վարակում էին, ոչնչացնում էին ամբողջ բուսականությունը, պակասում էր անասունների կերը, հիասթափվում էին երկրագործ զյուղացիները, սրունք զրկվում էին խրենց ամբողջ վատակից, նույնիսկ ստիպված էին լինում փախչել պատռահաններն ու երթիկները, երբեմն էլ երթիկի վրա մաղ կամ սոխ էին դնում, իսկ խրենք եփում և հաց էին թխում տան մեջ փակված վիճակով ստանց գտրս գալու: Օգտագործում էին տանը մուսցած կեղառու, հոտած, նեխված ջրերը, լինչպես եղիպոսացիք գործ են ասել գետի կեղտոտ ջրերը:

Դյուդերը հետպնտե պատում էին անմարդաբնակ և ստանց անասունների և տնրնդհատ տեղից անդ զալթելով՝ բնակչություն միտանություն էլ էր քաղքալվում»:

Իր ժամանակ մոպովուրդը նույնիսկ երգեր է հորինել մորեխի մասին, ինչպես, օրինակ, 1433 թվականին ունի ժամանակակից՝ հետևյալ կերպ է արտահայտվել...

Վայ տաղեր հարյուր հաղար,
 Ուղ հալա՛ հայոց խառար,
 Մարախ, որ չենք տեսեր աշաւք,
 Վեր մեղ տարավ երեկ, իջավ,
 Թագում աներք աւերաջան...

'Իրիչներ Սելիքսեթը' (1453), Ստեփաննոսը՝ (1463), Սահակ արեղան՝

¹ Գրչի հարցմանց Գրիգոր Տաթևացուց, 264, Երուսաղեմ, 2889, գրիչ՝ վայր՝ Աղվանք:

² Նույն տեղում, 739, Լենինգրադ, հանք. գրադ. 31, գրիչ՝ Գրիգոր Ախալցխեցի, վայր՝ Հերմանի վանք:

³ Նույն տեղում, 264, Երուսաղեմ, 2181, գրիչ՝ Թումա Սպատկերտեցի, վայր՝ Թերգսի վանք:

⁴ Ըստ Խաչիկյանի, 1953, հայերեն ձեռագրերի հիշատ. մասն առաջին (140—1450 թթ.) էջ 434, Ա. Եստարան 172, Երևան, 4913 ունի ժամանակակից:

⁵ Գանձարան, 12, Թուրքոս գրատան Մե. Արմ. Բ. Մատենադարան «Անհատական արխիվներ», Թղթ. 120, էջ 1188, 1189 գրիչ՝ մելիքներ, վայր՝ Ավան գյուղ:

⁶ Ա. Եստարան 238, Փերց, Նոտ. 215, Վյան, Արարք՝ Ս. Առտուռածին եկեղեցի, գրիչ՝ Ստեփաննոս, վայր Տարոն, Եղրդուտ մենաստան:

⁷ Հայկ. ՈՍՈՒ Պեա, Մատենադարան, ձեռագիր 2745—472, հիշատակարան էջ 267, ձեռագիր, գրիչ՝ Սահակ Արեղա, վայր՝ Աղբակում (ըստ հանդիմանի):

հիշատակում են, որ մորեխը եկավ երկիրն ապականեց, ամեն ինչ ոչնչացրեց և զբաղեց Սատանից մինչև Հալոցձոր: Այդ կարգի տեղեկություններ են մեզ բերված Վ. Հակոբյանի¹ մոտ:

Հակոբ զպիրը՝ հիշատակում է 1758 թվականին, որ եղավ մեծ երաշու, անձրևներ չլինելու և չորության հետևանքով, սաստիկ չորությունից սկսեցին ցամաքել նույնիսկ վաղեմի բազմաթիվ աղբյուրներ: Երան հաջորդեց մորեխը, որոնք ինչպես սպառազինված զորքեր Նինուխի կողմից ծածկեցին ամբողջ երկրի գաղտերը, հասան մինչև Մերզինոյի մեծ գաջար, գրոնց բազմությունն այնքան շատացավ, որ ամպի նման ծածկեցին, արեգակը մթնեց այնպես, որ ցերեկը դարձավ գիշեր և երբ նրանք հասեցին գետնի վրա այն նման էր մի թզաչափ հաստ ձյան շերտի: Երանը կերան ոչնչացրին բոլոր գաջար բույսերը և կանաչեղենը մինչև իսկ բանջարեղենը, որ ոչինչ չմնաց ուտելու, ոչ միայն մարդկանց համար այլև անասուններին: Հետևանքը եղավ այն, որ երկրում տիրեց սովը²:

Հակոբյանի³ Մանր ժամանակագրություններում և Մատենադարանի № 6686 ձեռագրում՝ նույնպես սոված է 1778—1779 թթ. մորեխի մասին: Իրականացնելով Ա. Մնացականյանը⁴ խոսելով 17-րդ դարի երգիչ Քոստա երեցի և երա երգերի մասին տալով է, որ երեցի մոտ տասնձին նշանակություն ունի այն երգը, որը վերաբերում է մորեխին:

1847 թվականի հոկտեմբերի 31-ին Երևանի գաղտապետը գեկույազիր է ներկայացնում այն մասին, որ 1846 թվականին Հայաստանում սիցիլիական բամբակենին ամբողջովին փչացել է մորեխներից⁵:

Արանով ավարտվում է մորեխի մասին մեզ հայտնի այն բոլոր աղբյուրները, որոնք վերաբերում են հին և միջին դարերին: Այսուհետև մեզ բերվող տվյալները ավելի նոր են, զրանք մենք վերցրել ենք Հայկ. ՍՍԽ պետ. Արխիվի Նյութերից, որոնք հրապարակվում են աստիճանական:

1850 թվականի ապրիլի 11—13-ին Երևանի գաղտապետը Նահանգապետին զեկույազիր է ներկայացնում այն մասին, որ Վաղարշապատի գաղտում, երևան է եկել ոչ մեծ բանակաթիվ՝ մորեխ⁶:

Նույն թվականի ապրիլի 18-ին Նախիջևանի գաղտապետը Նահանգապետին զեկույազիր է ներկայացնում այն մասին, որ Կարալի, Դարտաղլար, Կիլիբախ և Շախտախտի բնակավայրերում մորեխ է գործ և կիլ⁷: Իսկ ապրիլի 28-ին հայտնում են այն մասին, որ Նախիջևանի գաղտերում մորեխը ոչընչացված է, միայն մասնակ ստուգումները պոչը են տվել, որ սերմեր (սլսինըն ձվեր Գ. Ա.), որոնք կարող էին նոր բանկումներ առաջացնել, չկան⁸:

¹ Վ. Հակոբյան, 1951, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 145, 194, 196:

² Նույն աղբյուր, 1956, Մանր ժամանակագր., հ. 2, էջ 325:

³ Դիվան Հայոց պատմ., 6-րդ, էջ 103:

⁴ Վ. Հակոբյան, 1956, Մանր ժամանակագր., հ. 1, էջ 153—158:

⁵ Հայկ. ՍՍԽ Պետ. Արխ. № 6686 ձեռագիր, էջ 249:

⁶ Ա. Մնացականյան, 1936, Բաների Մատենադարանի № 1, էջ 293—296:

⁷ Հարությունյան, 1935, Հայ. մող. պատ. համառ. ժամանակագր., 1801—

1917, էջ 94:

⁸ Государный Архив СССР, ф. № 144, опись № 1, дело 349.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

1850 թվականի հունիսի 28-ին Նախիջևանի գավառապետը նախադաս-
պետին ուղղած զեկուցադրում հայտնում է, որ ապրիլի 26-ին Որդուրացի
գավառից, մասամբ էլ արտասահմանից մորենյա եկալի և տարածվեց նեղրում,
Ոռուհա, Խինմար և Տերկեշ, հացահատիկը և խոտերը հավաքված լինելու հե-
տևանքով, մորենյա հարձակվել է բամբակենու և այլ երիտասարդ բույսերի
վրա: Զեկուցադրում հուլիս և հայտնվում, որ ֆեսաթ քիչ կլինի, նախ ալն պատ-
ճատով, որ տարրի կամ մուրադ զուլը (այսինքն ստրվակը Գ. Ա.) հետապնե-
ղում և սննդաղնում է նրան և երկրորդ՝ որ մորենյա ուղղություն է վերցրել
զեկալի անպատու լիտները¹:

Նույն թվականի հուլիսի 12-ին Նախիջևանի գավառապետը հայտնում է,
որ մորենյա չնչին չափով ֆեսաթ է բամբակենուն: Նա թույլ է լիտներին
վալրերը, մասամբ Զանգեզուրի տեղամասը (Շուշու գավառում) և մասամբ
Դարալագյազի գավառում²: Իսկ հուլիսի 18-ին Որդուրացի գավառապետը
հայտնում է, որ հունիսի 25-ին արտասահմանից անհաշիվ քանակությամբ մո-
րենյա թուփ-եկալի Դոստ զրուզի գաշտերը և մեկ որ հետո հետագայ Նախիջևանի
ուղղությունում, չհասցնելով ոչ մի ֆեսաթ՝, իսկ երևանի նախադասպետը հունի-
սի 27-ի զեկուցադրում հայտնում է, որ մորենյա մասսայականորեն եկել է
Պարսկաստանից և գրավել Նախիջևանի գյուղերը³:

Անցյրկովկասյան մարզի բաղաքային վարչապետի հունիսի 27-ի պրո-
թյումը երևանի նախադասպետին նույնպես հայտնում է այն կարծիքը, թե մո-
րենյա մասսայական ձևով Նախիջևանի գյուղերն է եկել Պարսկաստանից:

Սեդատոսի 31-ին Նախիջևանի գավառապետը հայտնում է, որ հետագա-
յում մորենյա զարգացումից խուսափելու նպատակով, ձվապարկերի (սերմե-
րի) հետապոտություն են կատարել:

1855 թվականին նախկին Սարգարապատից (արմ հոկտեմբեր) հայտնում
են, որ այնտեղ մորենի է երևան եկել, սակայն չլիտեն թե ինչ տեսակ է,
ուստի նրա թրթուրներն ուղարկում են Պետերբուրգի Կարենսկան ակադե-
միա, բայց թրթուրները փորրահասակ լինելու պատճառով հնարավոր չի
լինում որոշել:

1862 թվականի հունիսի 29-ին Որդուրացի գավառապետը հայտնում է,
որ Շուշու գավառից մորենյա զգալի մասսայով թռել եկել է Մեղրու գավա-
ռամասը և մասամբ Որդուրացի ցածրագիր գաշտերն է անցել Արաքսի
ափերով, ֆեսաթում է խոտերին ու զանքներին⁴:

1888 թվականին օդոստոս — սեպտեմբեր և 1889 թվականի հոկտեմբեր —
նոյեմբեր ամիսների տարբեր թվալիք զեկուցադրերով նախկին՝ Էջմիածնի
երևանի, Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագյազի, Ալեքսանդրապոլի, Կոր-Քալա-
զետի, Սուրմալուի գավառապետները հայտնում են, որ հետապոտություն-

¹ Государин АрмССР, фонд № 133, опись № 1, дело 349.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же, фонд № 111, опись № 1, дело № 17, лист 94.

⁶ Там же, № 113, опись № 1, дело № 481.

ներքո, ցույց են տալիս, որ վերը հիշված տարիներում իրենց մոտ մոբիլը չի երևալիս, ինչպես նաև տեղի չի ունեցել նրա ձվադրումը¹:

1890 թվականին Ջանդեղուրի գավառից հայտնում են, որ նախապատրաստվում են հաջորդ տարվա վնասարարին ամբողջ բնակչությանը պաշտպանելու մոբիլի սերմերը (ձվապարկերը) հավաքելու համար²:

1892—1894 թվականներին, առանձնապես 1894 թվականին երաշտի հետևանքով, ինչպես հիշատակված է փաստաթղթում, խաղաղան մոբիլը չորային տարիներին միշտ երևալիս է հանդես է եկել էջմիածնի, Աշտարակի և Ապարանի շրջաններում, և մեծ շափերի է հասել Աղվարդի հարթավայրում: Ի դեպ, պետք է ասել, որ այն էլ խաղաղան մոբիլը մասնաշաղկապաբարձրացման տարիներին հանդես է գալիս Աղվարդի հարթավայրում: 1897 թվականի հունիսի 3-ին էջմիածնի գավառապետը գրում է, որ հանդիպման ժամանակ միջոցառումներ են անցվում, որոնց մեջ մասնակցում են «չարիք», որ հույսահատիկային և այլ մշակութային չի փոխում, բայց կերի միջոցների բացակայության դեպքում մասնակի փոխել է նաև հացահատիկին: Այն ժամանակ մոբիլը աղվարդի է կոչվառան գյուղատնտեսական բնակչությանը, որոնց այդ մոբիլը որոշվել է որպես խաղաղան մոբիլի Այլ մասին կան նաև որոշ պատկերավորումներ, առաջին, որոնց, գրում են, որ նրանք աղվարդի մոբիլները հավաքվում են խմբերով և ձվադրում: Մոբիլի այդ առաջին սիրում է չոր վայրեր, թափում է նաև հեռու տարածություններ, երևան է գալիս նախ ցածրագույն ապա բարձրագույն վայրերում: Աղվարդի գավառավայրում գիտել են մեծ քանակությամբ սարքակներ (անցյալում անվանում էին սարքատվան կամ քարի սարքակներ), որոնք խիստ կոտորում էին մոբիլներին:

Այն ժամանակ մոբիլի գիծ պաշտպանել են այլևս, ստանդարտի մեջ լցնելու, քարի գլաններ դրելու և ճգմելու, ցանցելու և 7 մետրանոց սպիտակ չափերով հավաքելու (մոբիլները խիստ հրապարակում և հավաքվում են սպիտակի վրա, երբ այդպիսի ստանդ են փոխում դաշտում) միջոցով:

1897 թվականի հունիսի 4-ին էջմիածնի գավառապետին հայտնում են, որ Փարսիի սահմաններում մոբիլի 30-ին սարքակները համարյա ոչնչացվել են մոբիլին: Փաստաթղթերից երևում է, որ հարթավայրում՝ Ղարաքիլիսայի (Արտավանի) և Բաշապարանի (Ապարան) գաղաները հերկելիս հանդիպել են մեծ քանակությամբ կոկոններին (երկի խոտքը վերաբերում է մոբիլի ձվապարկերին Գ. Ա.):

1897 թվականին էջմիածնի գավառապետը պիկետալից հայտնում է, որ Աշտարակի և Ապարանի գյուղերում երևան է եկել մոբիլը և կարող է պատահել, որ լեռնային գյուղերի հույսահատիկի մշակութային փոխվեն:

Այս բոլորին հաջորդում է սովետական շրջանը, որտեղ աչքի է բնկում այն, որ վնասատուների հարցով գրառվում են արդեն ոչ միայն պետական օրգանները այլ բնագծայ կառավարություն ինքը, որի շնորհիվ միայն հնա-

¹ Госархив, АрмССР, № 94, дело № 1195, 1229.

² Там же, № 2194, дело № 2167.

³ Там же, фонд № 94, дело 5468, листы 1—4, 5—12, 16—19.

բաժնոր է դառնում սխառեմատիկ պայքար մղել մոբիլի գեմ և խաղառ վերաց-
նելով նրա վտանգը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Երկիրը քայքայված էր
առավելագույն զրուգատնտեսությամբ, հենց այն ժամանակ էլ վրա է հասնում
մոբիլի:

Դեռևս Սովետական իշխանության առաջին տարիներին՝ 1920 — 1924 թվա-
կաններին, Երբ մենք ծանր օրեր էինք ապրում, տարրեր տեսակի հոտային
մոբիլներ արտասահմանից՝ առավելագույն սահմանակից երկրներից ներկու-
թում են Սովետական Հայաստան լուրջ վտանգ սպառնալով առանց այն էլ
քայքայված տնտեսությանը: Եվ չնայած Սովետական իշխանության նշախո-
կան ծանր վիճակին աջնուամենայնիվ մոբիլի վերահաս վտանգը կանխելու
համար ձեռք են առնում պետական կորակ միջոցառումներ: Թե ինչպիսի
ընթացք են ունեցել զորմերը վերահիշյալ տարիներին, երևում է հետևյալից:

Արևիվային փաստաթղթերից մեկում տալիս է, որ Զանգեզուրում մո-
բիլի գեմ պայքարը պետք է շարունակել 3500 զենայտին տարածության
վրա, որի համար հարկավոր է 100 փոթ մկնդեղաթթվային նատրի:¹

Հոգմողկամի կոնգրեսի 1923 թվականի նոյեմբերի 2-ի նիստի հա-
տուկ որոշմամբ Զանգեզուրի և Մեղրու գաղառներում մոբիլի ձվադրած
տարածությունները տասնհազարից համար աչնաղ են ուղարկվել Հոգմուղ-
կոմսոի համապատասխան մասնադետներ: Փաստաթղթերի ուսումնասիրու-
թյունը ցույց է տալիս, որ 1924 թվականին երևանի, Մեղրու և Զանգեզուրի
գաղառներում 17200 զենայտին հոգային տարածություններ, որոնք սահմանակից
են Ադրբեջանի Կուրատլիի գաղառի հոգերին վարակված են եղել ձվապարկե-
րով: Միաժամանակ տալիս է, որ մոբիլի գեմ պայքարելու համար հարկավոր
կլինեն 1300 փոթ փարիզյան կանաչ և 470 փոթ մկնդեղային նատրի:²

Հայկական ԱՍԽ Հոգմողկամատի 1923 թվականի հոկտեմբերին ՀԱՍԽ
մոդիվատորին գրում է այն մասին, որ սնհրամեշտ է Ադրբեջանի տերի-
տորիայում մոբիլի գեմ պայքարելու նպատակով ձվապարկերի պաշարների
հետազոտություններ կատարել:

Արևիվային փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ մոբիլի մի շարք
լուրջ վնասատու տեսակներ՝ մեկ մոտ են գալիս ալլ երկրներին՝ Իրանի վրա-
լով, Իրանից և Ադրբեջանի Կուրատլիի գաղառից զեպի Գորիս կամ Լախի-
ջանի ԱՍՍԽ վրայով գեպի Մեղրի:

Այսպես, օրինակ, 1922 թվականի հունիսին Կուրատլիի գաղառի կողմից
մարտիկական մոբիլի թույլ է Զանգեզուրի և Մեղրու գաղառները: Հաջմու-
սումների համաձայն, մոբիլի ձվապարկերով վարակված է եղել 11000 զենա-
տին տարածություն: Սահմանակից Ադրբեջանական շրջաններում մոբիլը
ոչնչացրել է մոտ 12,600 զենայտին ցանք, որը կազմում է վարակված շրջան-
ների սպասվող բերքի 80% -ը:³

Մի շարք փաստաթղթերում տալիս է, որ 1922 թվականի հունիսի
սկզբներին մարտիկական մոբիլը Զանգեզուրի գաղառն է եկել Ադրբեջանի
Կուրատլիի գաղառից: Նա ուղղություն է վերցրել Ակերպետի հովիտը և Բար-

¹ Государный Архив, фонд № 123, дело № 32, лист № 4.

² Там же, № 852, лист 9.

³ Там же, № 995, лист 12.

գուշեալը, մոբեկիսը գրավել է Վիկ գյուղի սահմանները և Պորիսի շրջանի մեջ մտնող գյուղերը: Այդ շրջանի մոբեկին տնցնում է Տաթևի կողմերը, իսկ մի մասն էլ թափանցում է Սխիանի շրջանը: Նա հարձակվում է նաև Ղափանի գավառակի և Մեղրու գավառի գաշաերի վրա:

Վերոհիշյալ վայրերում մոբեկիսի պատճառած վնասը չափ մեծ է եղել: Այսպես, Երևանի, Պորիսի գավառամասում մոբեկիսը ոչնչացրել է սպասարկող բերքի 70⁰₀-ը, Վիկի տեղամասում 60⁰₀-ը: Նույն դրուզերում էլ ինչպես, Երևանի, Գեղու, Մուղանջուղ, Տաթև, Ախուրանյ, Երիցաթումբ, Տանձուտափ և այլն, մոբեկիսը ոչնչացրել է բերքը 160⁰₀-ով¹:

Այդ կապակցությամբ 1924 թվականի սեպտեմբերի 27-ի գրությամբ ՍՍՍՄ ֆինանսականության հայանում է, որ բուլղարի փրատուներին, հատկապես մոբեկիսի դեմ Ադրբեջանի հետ սահմանակից Պարսկաստանի տերիտորիայում, Խուրբիստանին հարևան Աֆղանստանի և Չինաստանի տերիտորիայում պայքարելու համար բաց է թողնվել 7000000 ռուբլի²:

ՍՍՍՄ Հոգեփոխարանի պալատի բաժնի 1927 թվականի ապրիլի 14-ի զեկադրատոմ տալով է, որ Երևանի և Էջմիածնի գավառներում մասնաշաղկան ձևով երևան եկավ խտրական պրատիկ, որը հետագոյում թվանների համաձայն ձվադրել է 5500 զեկադրատոմ տարածության վրա: Եվ, վերջապես, ասիական մոբեկիսը, որը իրեն ճանաչեցնել ամեն հարկական ՍՍՄ-ում տնցյալ տարի (1926) օդոստոսի սկզբներին: Նա թույլ եկավ մեզ մոտ Նախիջևանի ԱՍՍՄ-ից և ձվադրման համար գրողները Արադպարանի տափառությունը:

Հետագոյում թվանների համաձայն, ձվապարկերով վարակված է եղել 4000 զեկադրատոմ³:

Ի զեպ պետք է նկատել, որ Նախիջևանի կողմից 1926 թվականին մոբեկիսի ալո տեսակի թռչելու և Արադպարանի տափառատնում կանց տունելու վերաբերյալ իր աշխատանքում հիշատակում է նաև Մակարյանը (1931):

Գրական տվյալների համաձայն (Մակարյան, 1929, 1930, Прядтеченский, 1935), անտպատային մոբեկիսը 1926—1930 թվականներին Բրանի վրալով թռել եկել է Նախիջևան և ապա մտել Արարատյան գաշատվայրը և Զանգեզուր:

1933—1934 թվականներին իտալական մոբեկիսի դեմ պայքարի աշխատանքների միտանական զեկադրատոմ թվան սահմանելու նպատակով ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը որոշում է՝ հատուտեղ իտալական մոբեկիսի դեմ տարեկան պլան 9450 հեկտարի վրա և այն բաշխել բառ վարակված շրջանների հետևյալ կերպ. Կոտայքի՝ 1600, Հրազդանի՝ 2050, Աշտարակի՝ 1800 և Ապարանի՝ 4000 հեկտարի վրա:

Վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում եղած տվյալները և գիտությունները ցույց են տալիս, որ փրատու մոբեկիսներից սխառմաախիլարար հանդես է գալիս միայն իտալական մոբեկիսը, որը հայաստանում մասնաշաղկան զարգացման ոչախներ տնի: Այսպես է եղել 1934—1936 թվականներին, 1946—1950 թվականներին նա Երևան, Աշտարակի, Ապարանի, Ախուրանի, Արթիկի, Ադիսի, Ազիզբեկովի, Հրազդանի, Կոտայքի շրջաններում զգալի փրատ

¹ Государств АрмССР, фонд 123, дело № 1003, лист 19—21.

² Там же, дело 995, лист 12.

³ Там же, фонд № 113, дело 2201.

պատճառելով գլխավորապես բանջարանոցային, բնոցեղեն և սեխնիկական մասամբ էլ հացահատիկային մշակալիներին: Այդ մասնաճյուղերում նրա դեմ պայքար է կազմակերպվել 10000 հեկտարի վրա: Պետք է ասել, որ 1946—1950 թվականներին վերահիշյալ շրջաններում խոտորեղան մորեխին լայն չափերով երևան եկավ, որի հետևանքով նրա դեմ պայքար կազմակերպվեց 12000 հեկտարի վրա և զրա հիման վրա նախատեսված էր հաջորդ տարում, այսինքն 1951 թվականին, պայքարել 20000 հեկտարի վրա:

Վերջին անգամ 1958 թվականին հիմք կար ենթադրելու, որ անապատային մորեխը Իրանից վտանդ էր սպառնում և հնարավոր էր, որ նա թռչի Հայաստան, սակայն Իրանական կառավարություն ինդրանիսի հետևանքով Սովետական իշխանություն ձևաք բերած պայքարի կարող միջոցների ջնսրհիվ մորեխը ոչնչացվեց հենց Իրանում:

Ե Զ Ր Ա Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Մեր կատարած պատմական էքոլուրստիկերը ցույց տվեցին, որ մորեխի և նրա ֆատատովության մասին, ինչպես համեմատական աչնուկ էլ ուղղակի տվյալները Հայաստանի վերաբերյալ սկսվում են մեր թվականաթյունից առաջ 705—714 թվականներին:

2. Այդ ուսումնասիրությունների շնորհիվ ճշտվում են, որ պարսկերար մեծ աղետներ ու համաճարակներ տառաքցնողները միշտ էլ եղել են հոտային բնույթ ունեցող խալական (*Calliptamus italicus* L.), անապատային (*Schistocerca gregaria* Forsk.), մարոկկական (*Locustastaurus maroccanus* Thunb.), և աֆական (*Locusta migratoria* L.) տեսակները, բնո սրում պարզվում է, որ տնտապատային և մարոկկական մորեխները անցյալներում հաճախակի թափանցել են Հայաստան և խոշոր ֆատներ պատճառել:

3. Հիմնվելով պատմական տվյալների վրա, կարելի է կասել, որ անապատային և մարոկկական մորեխների պատճառած ֆատները գլխավորապես վերաբերում են նախկին և Սովետական Հայաստանի հարավային շրջաններին: Մորեխի արդ տեսակները վերջին անգամ մեկ մոտ եղել են 1922—1928 և 1930 թվականների ընթացքում:

4. Անապատային մորեխը իր հայրենիցից (Հնդկաստան, Պակիստան, Աֆղանստան, Բելուջիստան, Հյուսիս-Արևելյան Աֆրիկա) եկել է Հայաստան գլխավորապես Իրանի և Նախիջևանի ԱՍՍՌ-ի վրայով, իսկ մարոկկական մորեխը եկել է Ադրբեջանի Կուրտոյի շրջանով, մեկ է Պորիսի, ապա Սիսիանի, Պափանի և Մեղրու շրջանները:

5. Խոտորեղան մորեխը հանդիսանում է Հայաստանի մորեխների ֆատնայի իտական էլեմենտը: Սուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ անցյալներում նրա վարդացման ոչանները տվելի ընդարձակ են եղել և տարածվել են բնոցհազ միլիոն Արարատյան հարթավայրը (Էջմիածին, Հոկոմ-բերդյան), հասարակում նա տափնաշարար բարձրացել է նախադեղներ և լեռները, որոնք և մինչև այժմ նրա արևայն են հանդիսանում: Այդ տեսակը հնում տվելի հաճախ է երևացել, մինչդեռ սովետական շրջանում նա մամանակ առ մամանակ է միայն հանգևո զալիս, զա բացատրվում է նրանով, որ մի կողմից՝ մորեխի դեմ պետականորեն սխտեմասիկ ձևով պայքար է մղվել,

խակ մյուս կողմից՝ սոցիալիստական դրուդառնական թխն զարգացման շնորհիվ վերացվել են ամեն տեսակի միջնակները, խոսն ու խոպոն անկրունները, որոնք հանդիսանում են արդ մորեխի զարգացման խոպկուն օջախները:

6. Ախտկան մորեխը (միալնակ ֆադր) թեև հանդիսանում է Հայաստանում մշտապես ապրող տեսակներից, սակայն նա աչտոնդ անդրախներում չի ունեցել և ներկայումս էլ չունի զարգացման օջախներ՝ հատկին ֆադր առաջացները համար. Հայաստանում համապատասխան պայմաններ չլինելու հետևանքով: Մնում է ենթադրել, որ ստիպան մարեխի նոսալին ֆադր մուսայական ձևով մեղ մուս նույնպես թափանցել է դրսից: Միատամանակ պետք է նկատել, որ մորեխի արս տեսակը ընդամենապես Հայաստանում սակավ է կրկացել:

7. Ակզրից մինչև վերջ Մասնատեսակների արս տեսակները ամենատարրի չարիչներն ու աղետներ են պատճառել Հայաստանին ու հայ մարդկության և միայն Սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո է, որ պետական միջոցառումներ ձևով առեփնջին վերջնականապես կանխելու մորեխի կողմից հասցրվող վնասները:

Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի

Գենդանարանային ինստիտուտ

Մասցիկ և շՆ. 1960 թ.

Г. Д. АВАКЯН

ИСТОРИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О САРАНЧЕ И ЕЕ ВРЕДНОСТИ В АРМЕНИИ

Р е з ю м е

Первые исторические данные о саранче относятся к 705—714 годам до нашей эры. Выясняется, что ранее большой убыток причиняли стадные фазы итальянской, пустынной, мароккской и азиатской саранчи.

Пустынная и мароккская саранча в прошлом часто проникала в Армению. Можно предполагать, что поражались главным образом южные районы Армении в ее исторических границах, а также южные районы Советской Армении в современных границах. В последний раз эти виды появились в Армении в 1922—1928 и в 1930 годах. Пустынная саранча проникала в Армению главным образом через Иран и Нахичеванскую Автономную республику, а мароккская—через Кубатлинский район Азербайджана, нападая прежде всего на районы Зангезура.

Итальянская саранча является одним из элементов фауны саранчевых Армении. В прошлом очаги ее развития занимали более обширные площади, в том числе Араратскую равнину (Эчмиадзинский, Октемберинский и другие районы), а в дальнейшем очаги остались в предгорных и горных районах, где она сохраняется и сейчас. Хотя этот вид в прошлом часто появлялся в массовом количестве,

но в последний период вспышки массового размножения стали очень редки, а ныне же совсем прекратились. Это объясняется, во-первых, тем, что против нее ведется систематическая борьба, а во-вторых, благодаря развитию социалистического сельского хозяйства ликвидированы межи и многие целинные участки, являющиеся местами ее развития.

Азиатская саранча также является постоянным обитателем Армении, но у нас развивается только одиночная фаза этого вида. Надо предполагать, что появление стадной фазы объясняется залетом извне. Этот вид, как массовый вредитель, проявляет себя в Армении редко.

Саранча причиняла в прошлом большой ущерб Армении, вызывая часто повторявшиеся голодные годы. И только после установления Советской власти в Армении стало возможным проведение соответствующих мероприятий, благодаря чему армянский народ навсегда избавился от этой напасти.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Ազատյան Զ. Արմատական բուսաբան. հ. Գ., 885, 1930:
2. Ազատյան Գ. Դիվան Հայոց պատմութեան, գիրք 4-րդ. դար՝ 192—202, 1912:
3. Նոր-բաղրիսի Հայկազյան լիդուր. 1882: